

TAKÁTS JÓZSEF

Republikánus norma és verses regény

Gyulai Pál a *Romhányi* című művét „költői beszély” alcímmel látta el, manapság azonban – talán helyesen, talán nem – verses regénynek nevezzük a műfajt, amelybe beletartozónak véljük. Gyulai 1869 és 1872 közt írta e művét, amikor magyarul még csak két verses regényt ismerhettek az olvasók: Arany János *Bolond Istókját* és Puskin *Anyeginjét*, amelynek Bérczy Károly készítette fordítása 1866-ban jelent meg. A hatvanas évek végén még bizonytalan volt az e nembe tartozó alkotások műfaji elnevezése, maga Gyulai azonban már 1854-es nagy kritikai tanulmányában, a *Szépirodalmi szemlében* érzékelte, hogy Byron *Don Juanja* új műfajváltozatot alakított ki: az ún. „romantikai eposz” egyik variánsát, amely valójában „költői beszély, a mint mi nevezzük”, és „közel áll a regényhez”.¹ A *Romhányi* befejezetlenül maradt, mint a műfaj sok más darabja (köztük a két mintamű, a *Don Juan* és az *Anyegin*) is. A verses regények cselekmény-összefoglalásai keveset árulnak el magukról a művekről, ugyanis az e műfajba tartozó alkotásokban sok az elbeszélői kitérő, a fő cselekményhez alig kapcsolódó epizód és kommentár. Így van ez a *Romhányi* esetében is. Mégis a cselekmény részbeni felidézésével kell kezdenem a fejtegetésemet.

Gyulai művének I. éneke valamifajta nevelődési regény: a címszereplő Romhányi István gróf ifjúkorának eseményeit beszéli el, egészen „valódi férfivá” válásának bekezdéskéig (I. 59.).² Az I. ének története az 1830-as, 1840-es években játszódik, és 1849-ben ér véget; a II., III. és IV. ének cselekménye (ennyi készült el a *Romhányiból*) 1849 őszén–telén, a világosi fegyverletétel utáni hónapokban játszódik. Az elbeszélő egészen az I. ének 58. strófájáig ironikusan tekint a hősére, onnantól kezdve viszont pillantása hol heroikus, hol részvéttel teli. Az I. 58-as döntő versszakban arról értesülünk, hogy az ifjú gróf, aki mindaddig „egyéni dicsvágytól” ösztökélve vezetői ambíciókat táplált, kudarcait követően „haragjában vagy szégyenében / Hol legnagyobb veszély van éppen, / Sietve a táborba száll, / S a honvédek közé beáll”. A következő, I. 59-es strófa az elbeszélő összefoglaló értelmezését közli az olvasóval:

Kiből nagy államférfi nem vált,
Sem diadalmas hadvezér,
Hazájának most híven szolgált,
Pecsétli omló drága vér.

¹ GYULAI PÁL, *Szépirodalmi szemle* = Uő.: *Kritikai dolgozatok, 1854–1861*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 95.

² A költemény legutóbbi kiadása, amelyben számozottan követik egymást az egyes énekek versszakai: Gyulai Pál: *Romhányi* – Arany László: *A délibábok hőse*, a szöveget gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta TAKÁTS JÓZSEF, Budapest, Osiris, 2012.

Nagy elveit, lármás beszédit
Föléri legkisebb sebe;
Midőn a dob rohamra indit,
S üvöltöz a harc bőszebe,
Füstfellegben és szuronyfényben,
Ajkán: „Előre!” kard a kézben,
Indult, rohant és ostromolt,
Valódi férfi, honfi volt.

Romhányi (az I. 58-as strófaig szatirikus) nevelődési regénye a végéhez ért, és ifjúból férfivá válása arisztokrata igényeiről való lemondásával, a nemzet tagjainak egyenlőségébe való belépésével, valamint a katonai-hazaifíúi erények gyakorlásával ment végbe. Úgy látom, a főhős átváltozása nem a szatirikus nevelődési versszakokban leírt eseteknek, inkább 1848–49 elemi erejű közösségi élményének volt a következménye. Romhányi különös módon e republikánus átváltozással lett *valakivé*, hiszen addig csak egy arisztokrata volt: „gavallér volt s gróf e mellett / Ez az ő igazi neve” (I. 6.), mondja róla az elbeszélő a nevelődési folyamat elején. Valakivé azáltal lesz, hogy lemond arisztokrata mivoltáról, és eggyé válik a közösséggel. Gyulai művének I. éneke olyan *Bildungsroman*, amelyben a férfivé válás republikánus erényekkel való felruházódást jelent – ellentétben a műfaj sok-sok darabjával, a *Wilhelm Meister tanulóéveivel* is. Goethe regénye a polgári származású fiatalember társadalmi kiemelkedésének és egyéniséggé alakulásának a története; ugyan nem rendies értelemben, mégis, arisztokratikus narratíva. Gyulai „nevelődési regénye” (az I. ének) ellenben az ifjú grófnak a kiemelt társadalmi helyzetéről való lemondását és a nagyobb közösségbe való belépését beszéli el: az övé demokratikus narratíva.

A *Romhányiban* érvényesülő republikánus normának az összefoglalása a II. ének 1. versszakában található:

Oh honvéd, honvéd, hajh! e névben
Hány honfiemlék könnye forr!
Század valál egy rövid évben,
Dicsőség, fény, gyász és nyomor.
A honfiszellem szült világra,
A hon veszélye fölnevelt;
Erős karodban szabadsága
A sírig hű védőre lelt.
Küzdöttél a sors ellenére,
Patakként omlott szíved vére,
Dicsőit élet és halál,
Győzőn, legyőzve hős valál!

Vajon a szótár, amit e strófa használ, republikánusnak nevezhető-e, vagy inkább már olyan nacionalista nyelv ez, amely másfajta politikaielvezettekkel együtt felszívta

magába a republikanizmusét is? Maurizio Viroli a következőképpen tesz különbséget republikánus és nacionalista nyelv között: a nacionalisták számára, írja, a hazaszeretet „természetes érzelem”, a republikánus politika írói számára viszont „mesterséges szenvedély, amelyet politikai eszközökkel kell állhatatosan táplálni és megújítani, első helyen jó kormányzással és a közéletben való részvétellel”.³ Gyulai művében Romhányi hazaszeretete kimunkálódott „mesterséges szenvedély”-nek tűnik, amelyhez nevelődési folyamata végén jutott el a főhős. A IV. ének Kossuth-értékelése pedig arra mutat rá, hogy nemcsak a hős egyedi esetében tekinti a hazaszeretetet és 1849-es megnyilvánulásait „mesterséges szenvedély”-nek az elbeszélő, hanem a nemzeti közösség esetében is. Az alábbi strófa megszólítottja Kossuth Lajos:

Ki jobbagyságot eltöröltél,
Kivívtál új törvényeket,
Vész közt kétségbe nem merültél
És lelkesítéd népedet,
Hogy védje, nem kimélve vérét,
A múlt s jövője kincseit,
Hős küzdelemnek nyerje bérét,
Ha gyáván vesz, mindent veszít:
Ezért dicsóít lantom téged,
El-elfeledve gyöngeséged,
Hiszékeny elméd álmait
S hívságod balsugalmait. (IV. 21.)

A nép eszerint az új törvényekért (kiemelten a jobbagyfelszabadításért), azaz a jónak tartott, szabad politikai intézmények, az általuk lehetővé tett jónak remélt, szabad életforma védelmében harcolt 1848–49-ben: ez bizony republikánus eszmény.⁴ Ugyanezt a szótárt használja az idézett versszak zárlatának Kossuth-bírálatára is: a rossz politikát eredményező egyéni hiúság, a túlzott és önös ambíció, mint a politikai közösségre veszedelmes jelenség, szintén klasszikus republikánus téma.⁵ E szövegrész azért is érdekes a verses regényen belül, mert itt Kossuth olyan hibája említődik meg, amely a főhőst, Romhányit is jellemezte nevelődési története során (I. 24., I. 27.). Épp hiúságának, szereplési vágyának a legyőzése kellett ahhoz, hogy „valódi férfi, honfi” lehessen. Gyulai művének Kossuthja nem minden vonásában felel meg a republikánus elvárásoknak.

³ Maurizio VIROLI, *Republicanesimo*, Roma–Bari, Laterza, 1999, 77. A „passione artificiale” kifejezést persze jobb híján fordítom „mesterséges szenvedély”-nek. Olyan érzelemről van szó, amelyre kulturális elsajátítás-megalkotás révén tesz szert az ember.

⁴ A republikánus hazaszeretetet azért nevezi Viroli „ésszerű szeretet”-nek, mert a szabad köztársaság tagjai e szenvedélyükkel közös javaikhoz ragaszkodnak: például törvényeikhez és köztanácskozásiukhoz. VIROLI, *Republicanesimo*, i. m. 70.

⁵ Quentin SKINNER, *A szabadság és honpolgárság két rivális hagyománya*, Világosság, 1995, 10. sz., 29.

Mielőtt arról írnék, a republikanizmus mely témáit viszi színre a *Romhányi*, két bekezdés erejéig visszatérek a műfaj kérdéséhez, hiszen Gyulai alkotásának a legmeglepőbb vonása a műfajnak és a republikánus normának az együttese. A verses regényt ugyanis akár antirepublikánus műfajnak is nevezhetném, és ezzel nem pusztán a történetére célok (noha arra is), hanem inkább a formájára. E műfaj legfontosabb művei (például a tanulmányom elején említettek is) ugyanis az emberi életformák, értékek és érvelések viszonylagossága mellett tanúskodnak, nem (vagy nemcsak) a tartalmukkal, hanem mindenekelőtt formai eljárásaikkal: a cselekményvezetés alinearitásával; az elbeszélő erős – sok-sok kitérőben, kommentárban megnyilvánuló – jelenlétével, amely gyakran a hőshöz való ironikus viszonyt eredményez; a nagyfokú nyelvi heterogenitással; e kevert nyelvek gyakran parodikus használatával; a művek befejezetlenségével és töredékességével stb.⁶

A cselekményvezetés alinearitása bonyolult időrendet eredményez, arra figyelmeztetve olvasóját, hogy az eltérő időpontokban rendelkezésre álló tudás perspektívájából óhatatlanul másként és másként fogja értelmezni az eseményeket. Az ironikusan kommentáló elbeszélő arra késztheti olvasóját, hogy ő maga is ironikusan pillantson a saját világára. A nyelvkeverés arra irányítja az olvasó figyelmét, hogy ugyanazon szavak mást és mást jelenthetnek más és más beszédfajtában. A befejezetlenség és a töredékesség nemcsak a művek megalkotott voltára vall, hanem talán azt is érezteti, hogy az emberi élet nyitott narratíva. Még a verses regények kedvelt strófaszerkezetei is viszonylagosságot sugallnak: mind az *ottava rima* stanzaformáját, mind a *Romhányi* számára szerzője által kialakított egyedi versszakot az jellemzi, hogy az előre gördülő, a folytonosság képzetét keltő keresztrímes sorok egymásutánját páros rímű sorpár (vagy sorpárok) követik a strófák végén, mintegy – sokszor konklúziószerűen – lezárva a versszakot. Ám a strófalezárást újabb strófa követi: a költemény újra és újra túlhaladja strófáinak a konklúzióit, mintegy azt sugalmazva az olvasónak, hogy elérkezhetünk ugyan olykor tanulságokhoz, ám az élet mindegyiken túl is halad.

Egyszóval, a verses regény formája nem kedvez az egyértelmű értékállításnak, márpedig a republikanizmus éppen ilyenekkel dolgozik – ezért meglepő Gyulai e művében a republikánus norma. És a költemény II. és III. énekének nagy részében nem is érvényesül, hiszen ott egy szerelmi háromszögtörténet bontakozik ki, amelyről e tanulmányban szinte semmit sem fogok írni. Egyedül az érdekel a két középső ének magánéleti szituációjából, hogy a republikánus norma nem kap szerepet benne. A főhős nevelődése célhoz ért, (republikánus) férfivá vált, ám ettől még teljesen tanácstalan a szerelmi háromszög morálisan kényes helyzetében. A *Romhányi* nem egyszerűen azt „állítja”, hogy az ifjúból férfivá válás ideális útja a republikánus út; azt is megmutatja, akarva vagy akaratlanul, hogy magánéleti konfliktusban nem sokat segít a közéleti norma. Más módon is élénk állítja Gyulai műve a republikanizmus

⁶ Részletesebben lásd a műfaj monográfiáját: IMRE László, *A magyar verses regény*, Budapest, Akadémiai, 1990, 168–262.

korlátait. A IV. énekből fentebb idézett, Kossuthot megszólító strófát úgy is értelmezheti az olvasó, hogy az a republikánus normáknak a közéleti értékelésben való korlátozott érvényét igazolja: a kormányzó úgy bizonyult a politikai közösség megfelelő vezetőjének, hogy némely republikánus erénynek híján volt.

Mégis azt állítanám, hogy a *Romhányi* politikai tétje 1848–49 republikánus értelmezésének az elfogadása vagy elvetése. A költemény töredékben hagyott (és egyben leginkább nevezetes) IV. énekének cselekménye jórészt elkülönül a mű fő (magánéleti) cselekményétől: Világos utáni hónapokba helyezett, 1848–49 értelméről folyó politikai vitát állít elénk, amelynek négy megszólalója négy álláspontot és egyben négy érvelésmódot ütköztet – ennek az értelmezésével sem foglalkozom most. A szóváltás „Görgei vagy Kossuth” vitába torkoll: „E hont ki az, ki tönkretette, / Görgei vagy Kossuth Lajos?” Az ének 18. strófájában a narrátor elbeszélésből kommentárra vált: „Még most is foly e régi per, / Szerény lantom nem dönti el.” A következő négy versszakban (IV. 19–22.) az elbeszélő előadja a maga 1848–49-értelmezését, amely egyben Görgei- és Kossuth-értékelés is; a Kossuthot tárgyaló 21. strófát már idéztem. A 19. strófa a népi politikai bálvány- és bűnbakképzés lélektanát elemzi, a 20. strófa pedig így hangzik:

Ember volt mindenik, ki tévedt,
De nagy jót is tett, s ez elég,
Hatásukat a nemzetélet
Érezte s most is érzi még.
Hogy nyomorultan el nem vesztünk,
S két szörnyű vést kibírhátánk,
És nemzetül nagyobbá lettünk,
Győzőn, legyőzve egyaránt:
Köszönjük Kossuth lángszavának,
És Görgei erős kardjának.
Nincs bálványom, se bűnbakom,
Ami igaz, nem tagadom.

A klasszikus republikánus szótárban oly nagy szerepet játszó fogalom, a nagyság értelmén fordul meg e versszak magyarázata.⁷ Az elbeszélő *sikeres* közösségi erőfeszítésnek tekinti 1848–49-et, mert általa „nemzetül nagyobbá lettünk”. A versszak következő sora – „[g]yőzőn, legyőzve egyaránt” – teszi valamelyest világossá, miféle nagyságról van itt szó: nem gyakorlati sikerről (hiszen a közösségi erőfeszítés nem vezetett sem végső katonai győzelemhez, sem a politikai célok eléréséhez), hanem az erkölcsi erő tanúsításáról. A közösségi nagyság ezen múlik. Az egyéni nagyság pedig azé, aki olyan tetteket hajt végre, amelyek növelik a közösségi nagyságot. A politikai értékelésnek az (erkölcsi értelmű) nemzeti nagyság elősegítése a mércéje. Az elbeszélő azt mondja,

⁷ A nagyság klasszikus republikánus fogalmáról lásd: Quentin SKINNER, *Machiavelli Beszélgetései és a republikánus eszmék prehumanista eredete* = *A kora modern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Pécs, Tanulmány, 1997, 55–74., különösen: 61. sk.

hogy Görgei és Kossuth nagy tetteinek („erős kardjának”, „lángszavának”) köszönheti a nemzet, hogy „nyomorultul el nem veszünk”. A beszélő számára nem az a kérdés, hogy vereséget szenvedett-e a közösségi erőfeszítés, hanem hogy „nyomorultul” vagy erényeket tanúsítva vett-e benne részt a közösség. Mivel az utóbbi történt, 1848–49 sikeres volt, és növelte a nemzet nagyságát.

Egyéni és közösségi nagyság összefüggése még érthetőbb talán a IV. ének 22. strófájában, amelynek Görgei a megszólítottja:

S te tiprott hős, hogy’ meggyaláznak,
Kikért te annyit áldozál,
Majd egykor vége lesz e láznak,
Megismerik, hogy ki valál.
Nemzet-hiúság áldozatja,
Tűrtél nagyobb, tűrheted,
Enyhítsen annak gondolatja,
Mi jót tevé, el nem vezett:
Amit kivívtál száz csatába,
Beolvadt e nemzet sorsába
És olthatatlan lánggal ég,
Dicsfény, erő és hősiség.

Nem a közösség ítélkezése, hanem a történelme a nagy egyéni tett „túlvilága”. A jó tett (ez esetben a „száz csata”) értelmét nem az biztosítja, hogy elismerést szerez végrehajtójának a közösségben, hanem hogy „[b]eolvadt e nemzet sorsába”, azaz a közösség történetének formáló részévé vált. (Ahogyan Romhányi is akkor vált ifjúból férfivá, amikor egyéni története beolvadt a nemzet sorsába.) Ha jól értem a strófa utolsó sorait, az egyéni jó tett a közösség dicsfényeként, erejeként, hősiségeként élhet tovább. (Ahogyan Romhányi honvédként végrehajtott jótettei a nemzet dicsőségét és erejét gyarapították.) Az erény, jeles tett, hír (*fama*)’ nagyhatású ókori-humanista modellje az ember halandó voltára igyekezett választ adni: aki erényének köszönhetően nagy tetteket visz végbe, annak a híre túléli a halálát. Gyulai változatában az erénynek köszönhető jeles egyéni tettek a közösség élete (és híre) részévé válva érik el a halhatatlanságot. Még ha a 22. strófa fenn is tartja a reményt, hogy egykor „megismerik, hogy ki valál”, és a jeles tettek egyéni hírként is élhetnek majd a közösség emlékezetében.

Azt hiszem, a ’közösségi dicsőségben felolvadó jeles egyéni tett’ eszméjének a csata a paradigmátikus esete. Hiszen egy-egy ütközetben jeles egyéni tettek sokaságára kerül sor, ám ezeket utólag lehetetlen megkülönböztetni és elválasztani a csatában harcoló sereg közös dicsőségétől. A „háborús állapotban nyilvánul meg legerőteljesebben a republikánus erény – írja Cass R. Sunstein a republikánizmus és a militarizmus összefüggéséről –, a háború az, ami a leginkább alkalmas arra, hogy a polgárságot a közös nevében egyesítse; és a háború szolgálhat azon modellként, mely béke idején

is az egyéni érdekeket a közjónak rendeli alá”⁸ A *Romhányi* idézett részei elének állítják a republikánus eszmény katonai összetevőjét, miként bemutatják azt is, leginkább a főhős nevelődésének már említett demokrata narratívájával, milyen jelentős szerepet játszik – Viroli szóhasználatát idézve – az egyenlőség szenvedélye a republikánus gondolkodásban.⁹

A költemény teljes elbeszélt idejében 1848–49 úgy jelenik meg, mint a republikánus eszmény működésének egyedülálló pillanata, amelyet nem republikánus idő fog közre. Az elbeszélés idejében, húsz évvel 1849 után, már nyoma sincs ez eszményeknek (II. 2–4.), sőt, már a IV. énekben megjelenített vita is arisztokratikus társaságban megy végbe, és éppúgy a pártszenvedély jellemzi a légkörét, mint 1869-ét – ellentétben 1848–49 nemzeti egységével, amikor „a kunyhót és palotát / Egy fájdalom nyilallta át.” (II. 38.). És amilyen egyedülálló 1848–49 a költemény elbeszélt idejében, olyan magányos alakká formálta a szerző az elbeszélőt, aki jelenének nem republikánus politikai világában ragaszkodik republikánus eszményeihez. Így aztán visszatekintő elbeszélésében mélabú társul republikanizmusához. A *Romhányi* egészét tekintve persze változékonyabb elbeszélő áll előttünk, aki hol ironikus, hol sztoikus, hol szatirikus, hol elégikus stb. – éppúgy váltogatja a beszédmódját, mint általában a verses regények narrátorai. S miként ő maga, elbeszélt műve is épp olyan sokszínű, amit politikai elemzése nemigen tudhat megfelelően érzékeltetni.

⁸ Cass R. SUNSTEIN, *Beyond the Republican Revival*, Yale Law Journal, Vol. 97 (July, 1988), 1564. Idézi: BRETTER Zoltán, *A jó (köztársasági) polgár. = A szabadság értelme – az értelem szabadsága*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Budapest, Argumentum, 2004. 405.

⁹ VIROLI, *Republicaneismo...*, i. m. 78.